

SƏLCUQLU DÖVRÜNÜN YAZILI ABİDƏLƏRİ

*Nailə SÜLEYMANOVA,
AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AÇAR SÖZLƏR: *qədim, əsər, nüsxə, əlyazma.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *древний, произведение, копия, рукопись.*

KEY WORDS: *ancient, work, copy, manuscript.*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dünya elm və mədəniyyət xəzinəsinin dərin məzmunlu, sanballı əsərləri mühafizə edilir. Əlyazma əsərlərin tədqiqi zamanı onların köçürülmə tarixi tədqiqatlar üçün vacib məsələdir. Tarixi yazılmayan əsərlərdə isə əlyazma əsər mütəxəssislərinin müstəsna xidmətlərindən biri paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, təqribi də olsa, əlyazmanın tarixinin müəyyən edilməsidir. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən dünya elm tarixində silinməz iz buraxmış əsərlərin tədqiqatı zamanı Səlcuqlular dövrünün yazılı abidələrinə rast gəldik:

Əslən türk olan Əbu Nəsr İsmayıl ibn Həmməd əl-Cövhəri (v.400/1009) Fərab şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Fərabda dayısı məşhur alim İshaq ibn İbrahim əl-Fərabidən (v.350/961) almışdır. Sonralar isə Əbu Səid əs-Sirafi və Əbu Əli əl-Farisi kimi alimlərin yanında təhsilini davam etdirmək üçün Bağdada getmişdir. Əl-Cövhəri ərəb dilinə daha da dərinlən yiyələnmək üçün uzun müddət müxtəlif ərəb məmləkətlərində yaşamışdır. O, Şimali İraq, Hicaz və Suriyadakı qəbilələrdə olmuşdur. Bu elmi səyahətlərdən sonra alim Bağdada geri dönmüşdür. Bağdadda çox qalmayan əl-Cövhəri Xorasan bölgəsinin ən böyük elm şəhəri olan Nişapura gəlmiş, ömrünün sonunadək bu şəhərdə tədris və təhsil ilə məşğul olmuşdur. Məhz alim bu şəhərdə özünün ən məşhur əsəri olan “Tacul-lüğa və sihah əl-arabiyya” adlı əsərini yazmışdır. Əbu Səhl Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Hərəvi, İsmail ibn Məhəmməd ibn Əbdüis əd-Dəhhan və Əbu İshaq İbrahim ibn Salih əl-Vərraq əl-Cövhəri tərəfindən yetişdirilən, onun lüğətinin istinsah edilib yayılmasına yardım edən tələbələrdir [1, c. VII, s. 458].

Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Əbu Nəsr İsmayıl ibn Həmməd əl-Cövhərinin “Tacu əl-lüğa və sihah əl-arabiyya”, qısaca “əs-Sihah” adlandırılan əsərinin birinci və ikinci cildinin Səlcuqlular dövrünə aid bir nüsxəsi mühafizə edilir. Əlyazma qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Şərq istehsalı olan ahərlənmiş noxudu rəngli kağızda yazılmışdır. Vərəqlər bərpa olunmuşdur. Fəsilələrin adı mətnə nisbətən daha iri hərflərlə, qalın qara rəngli mürəkkəblə qeyd olunmuşdur. Cildi yeni olan əlyazmanın həcmi 233 vərəq olub, 23x30sm ölçüdədir.

Əlyazmanın katibi və bu nüsxə haqqında məlumat birinci cildin sonunda yazılmışdır. Məndən aydın olur ki, bu əlyazmanın birinci cildi katib Əli ibn Əbdülcəlil ibn Əli ibn Məhəmməd hicri 510-cu (m.1116/1117) ilin ramazan (yanvar) ayında Bağdadda köçürmüşdür. Katibin bu nüsxəni əl-Cövhərinin tələbəsi Əbu Səhl Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Hərəvinin şəxsi nüsxəsindən köçürtdüyü haqqında da məlumat yazılmışdır. Həmçinin məndə qeyd olunmuşdur ki, əl-Hərəvi öz nüsxəsini müəlliminin avtoqraf nüsxəsindən köçürmüşdür. İkinci cild isə hicri 511-ci (m.1117) ildə rəbiülaxir (iyun) ayında köçürülmüşdür.

Bu lüğət dörd cilddir. İnstitutda isə onun ancaq iki cildi qorunmaqdadır və burada mühafizə edilən ən qədim yazılı abidədir. Əsərdə fərqli xətlə, ərəb dilində nüsxənin Dağıstanın məşhur dilçi alimi, şairi və qazısı Məhəmməd Şafi Dibir Qadi əd-Dağıstani əl-Avari əl-Taltiyə (v.1817) məxsus olduğu, Şamdan alındığı və Dağıstanın Mahaçqala şəhərinin ərəbdilli əlyazma kitab xəzinəsindən olduğu haqqında qeyd vardır. Bu qeydi oxuduqdan sonra Dağıstandakı əlyazma əsərləri internet vasitəsi ilə araşdırdıq və “Tacul-lüğa və sihah əl-arabiyya” əsərinin eyni dövrdə, eyni katib tərəfindən köçürülən III cildinin nüsxəsini tapdıq. Bu əlyazma nüsxəsi Rusiya Elmlər Akademiyasının Dağıstan Elmi Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şərq əlyazmaları fondunda mühafizə edilir. Nüsxənin təsvirində bu nüsxənin Əli ibn Əbdülcəlil ibn Əli ibn Məhəmməd tərəfindən hicri 510-cu (m.1116/1117) ilin ramazan (yanvar) ayında Bağdadda əl-Cövhərinin tələbəsi Əbu Səhl Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Hərəvinin şəxsi nüsxəsindən köçürtdüyü haqqında eyni mətnli qeyd vardır. Dağıstanda mühafizə edilən əsərin IV cildi isə hicri 512-ci (m.1118) ilin rəbiüləvvəl (iyun) ayında Nizamiyyə mədrəsəsinin müəllimi Əbulmənsur əl-Cəvaliki əl-Bağdadinin iştirakı ilə orijinal nüsxə ilə tutuşdurularaq eyni katib tərəfindən köçürülmüşdür [2]. Əlbəttə ki, əldə edilən bu məlumat çox vacib bir məlumat olub, Azərbaycan və Dağıstan arasında illər boyu dostluq və elmi mübadilələrin olduğuna bariz nümunədir. Əlyazmalar İnstitutunda lüğətin daha sonrakı dövrlərdə köçürülmüş nüsxələri və Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ər-Razi tərəfindən yazılmış müxtələri də qorunmaqdadır.

Əbu Əli Hüseyin ibn Abdullah ibn Həsən ibn Əli ibn Sina (v.428/ 1037) orta əsrin ən böyük təbiblərindən biridir. Buxara yaxınlığında dünyaya göz açmış alim qısa ömründə böyük titullar qazanmışdır: Höcətülhaqq, Şeyxülrais, Şərəfülmülk (ölkənin ən şərəfli insanı) və s. Onun ən məşhur əsəri “Kitab əl-qanun fi ət-tibb” əsəri XII yüzillikdə latın dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsər uzun müddət Şərq və Avropa tədris ocaqlarında yeganə tibb dərslisi kimi istifadə edilmişdir. Kitabda insan anatomiyasından tutmuş, bir çox xəstəliklərin səbəbləri, müalicə və profilaktikası, həmçinin daxili xəstəliklər, göz və dəri, uşaq xəstəlikləri haqqında məlumatlar, cərrahi metodlar, müxtəlif məsləhətlər və s. verilmişdir. Bu əsərin ən qədim nüsxəsi Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Abidə süls elementli nəsx xətti ilə Səlcuqlular dövründə hicri 537 (m.1142) Bağdadda yazılmışdır. Başlıqlar əsas mətnə nisbətən böyük hərflərlə qeyd olunmuşdur. Kağızı aharlənmiş Şərq istehsalı olub, krem rənglidir. Əlyazma əsərin ikinci cildir. Ölçüsü 17x24 sm olub, həcmi 380 vərəqdir. Cildi yenidir.

“Kitab əl-qanun fi ət-tibb” əsərinin ikinci cildinin digər nüsxəsi isə təqribən XIII əsrin ilk illərində köçürülmüşdür. Abidənin titul vərəqində vəqf tarixi hicri 657-ci (m.1259) il tarixi qoyulmuşdur. Hətta bu tarix ilə abidənin Səlcuqlular dövrünə aid olduğu aydındır. Əlyazma Şərq istehsalı olan qalın noxudu rəngli kağızda yazılmışdır. Xəstəliklərin adları qırmızı mürəkkəblə qeyd edilmişdir. Ölçüsü 24x31 sm olub, həcmi 542 vərəqdir.

Hüccətül-İslam Əbu Hamid Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali ət-Tusi (v. 501/1111) Səlcuqlular dövründə yaşamış, dünya elm aləminin ən məşhur simalarından biridir. O, öz istedadı və çalışqanlığı nəticəsində ilahiyyat elmlərinə dərindən yiyələnərək İslam alimi, sufi və filosof olmuşdur. Daha çox İmam Qəzali adı ilə məşhur olan alim müxtəlif elm ocaqlarında dərs verməklə yanaşı, dəyərli elmi əsərlərin müəllifi kimi şöhrət tapmışdır. Onun zəngin və çoxşaxəli elmi irsindən ədəbiyyat, kəlam, məntiq, İslam şəriəti, təsəvvüf və fiqh sahəsində yazdığı əsərləri günümüze qədər gəlib çatmış və mühüm mənbələr kimi istifadə edilməkdədir [3]. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Qəzalinin ən çox oxunulan və sevilən əsərlərindən biri olan “İhyə ulum əd-din”in nüsxələri mühafizə edilir. Bu nüsxələrdən biri hicri 603-cü (m.1206) ildə köçürülmüşdür. Bu nüsxəyə əsərin ancaq üç bölməsi daxil edilmişdir. Əlyazma qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Şərq istehsalı olan kağızda yazılmışdır. Abidə ciddi nəm çəkdiyi üçün kağızın rəngi dəyişmişdir. Ölçüsü 16x19 sm olub, həcmi 212 vərəqdir.

Əsərin institutda mühafizə edilən digər nüsxəsi qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Şərq istehsalı olan kağızda yazılmışdır. Abidə ciddi nəm çəkdiyi üçün kağızın rəngi dəyişmişdir. Ölçüsü 17x25 sm olub, həcmi 131 vərəqdir. Paleografik xüsusiyyətlərinə görə XII əsrdə - Səlcuqlular dövründə köçürülmüş nadir nüsxədir.

Səlcuqlular dövrünə aid yazılı abidələrimizdən ən dəyərli nüsxələr Qurani-Kərim nüsxələridir. İslamın yayıldığı bölgələrdə Qurani-Kərim nüsxələri xüsusi bacarıqlı və istedadlı xəttat, müzəhhib və cildçilər tərəfindən hazırlanırdı. Əlyazmalar İnstitutunda Qurani-Kərimin 200-dən çox tammətli, nəfis tərtibatlı nüsxələri mühafizə edilir. Onların arasında ən qədimi paleografik xüsusiyyətlərinə görə XII əsrdə hazırlanan nüsxədir. Nüsxə Şərqdə, daha dəqiq desək, Səmərqənddə hazırlanan noxudu rəngli ahərlənmiş kağızda gözəl nəsx xətti ilə yazılmışdır. Abidə böyük ustalıqla “halkar” adlanan ancaq parlaq qızıl rənglə təzhiblənmişdir. Türk təzhib sənəti Anadolu Səlcuq dövlətinin dövründə (1075-1157) ortaya çıxmışdır. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq isə parlaq təzhiblərə digər rənglər, daha çox isə tünd mavi rənglər əlavə edilməyə başlanılmışdır. Bizim təsvir etdiyimiz Qurani-Kərim nüsxəsində cüz, hizb, səcdə yerlərinə işarə etmək üçün təzhiblənən qızılı rəngli gül motivlərində tünd mavi rənglərə rastlanır. Surələrin əvvəlində nazil olduğu yer, hərfələrin, kəlmələrin və ayələrin sayı, daha sonra isə surənin oxunmasının mükafatı haqqında Həzrət Məhəmməddən (s) rəvayət olunan hədis yazılmışdır. Son on üç səhifədə isə Qurani-Kərimin oxunuşunda riayət edilən təcvid qaydaları barədə məlumat verilmişdir.

Abidənin son səhifəsində vəqf haqqında qeyd yazılmışdır. Qeyddən aydın olur ki,

bu Qurani-Kərim Şirvan əyalətinin sakini Rəhim bəy Zərdabi ibn Məlik tərəfindən Zərdab mahalının Məlik kəndinin sakini Əli Əhməd əfəndi ibn Şəfiyə nəsil-dən-nəslə keçməsi üçün vəqf edilmişdir. Rəhim bəy Zərdabi ibn Məlik Azərbaycanın böyük maarifçi ziyalısı, naşiri və pedaqoqu Həsən bəy Zərdabinin babası olmuşdur.

Bir sözlə, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Səlcuqlular dövründə yaşayıb-yaratmış müxtəlif elm sahələrində öz əsərləri ilə seçilən alimlərin, əsərlərinin əlyazma nüsxələri qorunmaqdadır. Köçürülmə tarixi baxımından xüsusi maraq doğuran bu əsərlər dünya elm xəzinəsinin zəngin irsi olduğu kimi, Azərbaycan elm tarixinin öyrənilməsi üçün də tutarlı mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İslam Ansiklopedisi. VII cilt. İstanbul 1993.
2. www.islamdag.ru
3. <http://filozof.net/Turkce/filozof-biyografi->

Наиля Сулейманова

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ СЕЛЬДЖУКСКОГО ПЕРИОДА

РЕЗЮМЕ

Различные рукописи, хранящиеся в Институте им. Физули НАНА, являются важными источниками для изучения истории азербайджанской науки. Они представляют собой ценные произведения, переписанные в различные годы в научных центрах как Ближнего и Среднего Востока, так и Азербайджана. Во время исследования мы столкнулись с древними копиями этих работ, которые были переписаны в период сельджуков. Эти произведения, охватывающие различные области науки, являются богатой страницей в истории нашего народа. В статье рассматриваются данные рукописи.

Naila Suleymanova

WRITTEN MONUMENTS OF THE SELJUKS PERIOD

SUMMARY

Manuscripts in various contents, which are preserved in the Institute of Manuscripts Named after Fuzuli, are important resources for studying the history of Azerbaijani science. These are valuable works copied in different years in scientific centers of the Middle and Near East, as well as Azerbaijan. While researching we encountered ancient copies that belong to the Seljuks period. These works cover different scientific fields and have a resplendent page in our nation's history. This article is about all these manuscript monuments.